

Өзбекова Гүлнар

Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: abaisaduakas@mail.ru, 87022140465

ҚАЗАҚ АНЫҚТАМАЛЫҚ БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ ЖОЛЫ

Мақалада қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарының негіздері зерттеледі. Халқымыздың ауыз әдебиеті шығармаларында төл анықтамаларымызға негіз болар дәйек, деректер өте мол: халқымыздың өткен өмірінен, саяси-әлеуметтік тіршілігінен мағлұмат алып, ел басқарған хандар есімдерімен, елі мен жері үшін, халқының болашағы үшін жан қиған батырлар ерлігімен танысамыз. Бұл деректер өткенімізден анықтама бере алатындығымен де анықтамалық-энциклопедиялық ұғымдар болып саналады.

Түйін сөздер: энциклопедия, поэзия, әдебиет, мәдениет, ғылым, сөздік, зерттеуші, тарих, экономика.

Узбекова Гүлнар

Кандидат филологических наук, доцент
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы
E-mail: abaisaduakas@mail.ru, 87022140465

Историческая путь казахских справочных изданий

В статье исследуются основы казахских справочно-энциклопедических изданиях. В устном народном литературном произведении много исторических данных о прошлой общественно-социальной жизни народа. В них воспеваются о возглавивших страной ханов, доблестных подвигах. Эти фактические данные относятся к справочно-энциклопедическим элементам.

Ключевые слова: энциклопедия, поэзия, литература, культура, наука

Uzbekova Gulnar

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Al-Farabi Kazakh national university
Kazakhstan, Almaty
E-mail: abaisaduakas@mail.ru, 87022140465

Historical way the Kazakh certificate edition

In the article investigated bases Kazakh certificate-encyclopaedic edition. In verbal folk literary work many historical data are about past publicly-social life of people. In them glorified at leading a country khans and valorous exploits. These facts sheets behave to the certificate-encyclopaedic elements.

Key words: encyclopaedia, poetry, literature, culture, science, dictionary, history researcher, economy.

Кіріспе

Әр дәуірдің өзіне сай өсіп-өркендеген мәдениеті мен әдебиеті болады. Ежелгі Орхон еске-

рткіштері, орта ғасырлық ғұламаларымыз бен жырау-ақындарымыздың бізге жеткен қадау-қадау кітаптары мен азды-көпті шығармалары – әр дәуірде өркендеген мәдениеттің кейін-

гі жылдар табы өшіре алмаған алып шыңдары. Сол кезеңдердегі әдеби мұралардың ешқашан толастамаған қырғын соғыстар кезінде жойылып, немесе уақыт шаңы астында із-түзсіз жоғалғандарының санын кім біліпті. Демек, осынау ұлы далада мәдениеттің даму дәуірі сыртқы жаулардың шапқыншылығы салдарынан құлдырау заманымен, ақ жолақ үзіктермен кезектесіп отырған.

Негізгі бөлім

М. Мағауин: “Қазақ әдебиеті әлденеше жүз жылдар бойы сан қилы тарихи оқиғалардың сәулесін бойына сіңіріп, өзіндік үн, өзгеше бояу-нақыш, айқын ұлттық сипатта қалыптасты. Қашанда ел өміріндегі күрделі тарихи оқиғаларға үн қосып, өз заманының көкейтесті мәселелерін көтеріп отырды, өткен күн, озған дәурен, көне тіршілік шежірешісі болды”, – дейді [1: 41].

Арғы-ата бабаларымыз өз дәуірінің бет-бейнесін тасқа қашап қалдырса, орта ғасырлық ойшылдарымыздың да алапат соғыс өртінен, ала құйын замандардан аман өткен, бізге жеткен тарихи-әдеби мұралары – “Оғызнама” дастаны мен “Қорқыт ата кітабы”, Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылымның сан-саласына арнаған еңбектері, X-XII ғасырлардағы әдебиет нұсқаларынан Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігі” дастаны, Махмұт Қашқаридың “Түркі тілдерінің сөздігі” (“Диуани лұғат ат-түрк”), Қожа Ахмет Йассауидің “Даналық кітабы” (“Диуани хикмет”) атты өлеңдер жинағы, Ахмет Йүгінекидің “Ақиқат сыйы” (“Хибатул-хақайық”) дидактикалық сарындағы жыр-жинағы, Сүлеймен Бақырғанидің “Бақырғани кітабы”, “Хакім ата”, “Жұбан ана”, “Әулие Мария” атты өлеңдер жинағы, XIII-XIV ғасырлардағы Алтын орда дәуіріндегі әдебиеттің көркем үлгілерінен саналатын “Қыпшақ тілінің сөздігі” (“Кодекус куманикус”), Хорезмидің “Махаббатнама” дастаны, Рабғузидің “Рабғузиди қиссалары” (“Қисса-сул-Әнбия”) жинағы, Дүрбектің “Жүсіп-Зылиха” дастаны, Сәйфи Сарайидің “Түрікше Гүлстан” (“Гүлстан – бит-түрк”), “Жәдігернама” дастандары Захриддин Мұхаммед Бабырдың “Бабырнама” шығармасы, Құтыптың “Хұсрау-Шырын” дастаны, қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулатидің “Тарихи Рашиди”, Қадырғали Жалаиридің “Жамиғат Тауарих” сияқты т.б. шығармалары бар.

Қасиетті қазақ даласы оқылып бітпеген кітап сияқты. Талай беттері күні бүгінге дейін ғасырлар шаңына бөгіп, ұйқыда жатыр. Ашып парақтар болсаң, ақтарар сыры мол. Одан

халқымыздың тарихында қаралуға тиіс талай асыл есімдер мен олардың жазба мұраларын ұшыратасың. Шынында қазақ даласының тек Жетісу мен Жанкент арасының өзінде ғана ежелден қалыптасқан үш рухани орталығы болған. Алғашқысы Жетісу мен Қаратау аралығындағы Баласағұн (Ақтөбе), Науакент, Аспара, Мерке, Құлан, Тараз, Саудакентті қамтыса, екіншісі Испиджаб (Сайрам) пен Келес, Фараб (Отырар) пен Яссы (Түркістан), Сүткент пен Кедер, Жауһар төбе мен Оқсыз Бабата, Құмкент, ал үшіншісі Хорезм елінің солтүстігіндегі Жанкент пен Жент, Ашанас пен Сығанақ, Сауран мен Аркөк, Өзгент пен Қыпшақ қалалары дер едік. Бұлардың бәрі де Жібек жолы бойындағы шаһарлар. Олардың өзара араласып, ауыс-түйіс, барыс-келіс жасап, өнер жарысына түсіп жатуы сөз жоқ, мәдени, саяси, экономикалық өмірді қыздырып, қала мәдениетін дамыта түскен.

Нәтиже

Аталған қалалар мен кенттерде өнер, білім ордалары да көп болған. Зиялыларымыз медреселерде Құранға тафсирлер (түсіндірмелер) жазумен қатар тіл мен әдебиет, тарих пен жағрафияның өзекті мәселелері жайлы тамаша трактаттар туындатқан. Талай ғұламаларымыз Бағдат пен Басра, Дамаскі мен Халаб, Исфаһан мен Шираз секілді мәдени, білім ордаларымен байланысты үзбеген.

Дей тұрғанмен, жалпы жұрт, қалың оқырман қауым соңғы уақыттарға дейін осы қалалардан шыққан Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұни, Қожа Ахмет Йассауиді ғана біліп келгені шындық.

Соңғы жылдары қазақ даласынан бұлардан басқа ғалымдар мен ойшылдар, ақындар мен сөз зергерлері шықпаған ба деген сауалдар жиі естіле бастады.

Қырғын соғыстар мен қанды айқастар әсерінен құм жұтқан қалалар деген атау алған шаһарларымыз бажайлап қарасаң шынында тұнған шежіре. Ал оның орта ғасырларда өмір сүрген зиялы перзенттері мен олардың шығармалары, өкінішке орай, күні бүгінге дейін Каир мен Александрия, Стамбул мен Анкара, Тегран мен Исфаһан, Кабул мен Кандагар, Караши мен Лахор, Агра мен Дели, Берлин мен Париж, Мадрид пен Лондон, Рим кітапханаларында сақталып, ұрпақтарына әлі әзір жете алмай келеді.

Осы жерде айта кететін жайт, бұл тарихи тұлғаларымыз бен халқымыздың аса маңызды әдеби ескерткіштеріне белгілі шығыстану-

шы – ғалым, профессор Әбсаттар Дербісәлиевтің “Қазақ даласының жұлдыздары” [2] атты тарихи-филологиялық зерттеуінде алғаш рет жүйеленіп, ғылыми тұрғыдан баға берілді. Қазақстанның мәдениеті мен ғылымының, әдебиеті мен өнерінің тарихында тұңғыш рет олардың тереңге меңзейтін бастаулары жайында сөз болатын бұл кітапта ойшыл-ғұламаларымыздың есімдері өзге де көптеген жаңа есімдермен және олардың шығармаларымен толығырақ түсініп, жарқырай көрінген.

Әр ғасырдың өзіне сай ғылым-білімі, мәдениеті болады. Түркі халықтарының арасынан шыққан ағартушы ғалымдар, ойшыл ақындар араб-парсылармен қатар Шығыс мәдениетінің өркендеуіне өз үлестерін қосты.

Ұлы даланың ұлы перзенттері қалдырған ұлы шығармалардың қай-қайсысы да замана жүгін арқалап, дәуір үнін жеткізеді.

Түп тамыры Орхон жазбаларынан бастау алатын қазақ анықтамалықтары да замана көшінен қалмай, өз дәуірі, талап тілектері дәрежесінде жаңарып, үздіксіз дамып отырған.

“Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ, бергі тарихқа танымал Түркі қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-ақ әлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігі”, Махмұт Қашқаридың “Түрік сөздігі”, Қожа Ахмет Иассаuidiң “Даналық кітабы”, Ахмет Иүгінекидің “Ақиқат сыйы” секілді ұлы шығармалары, әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің бұған дейінгі біршама игерген ғажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттің, мол біліктің мәңгілік мәуесіндей” [3:3].

Қазақ анықтамалық басылымдарының пайда болуы, қалыптасуы туралы сөз еткенде, Ресейдегі 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ сөздіктері тарихынан деректер келтірудің маңызы ерекше. Өйткені, тарихи хронологиялық жағынан қарастырған кезде бүгінгі қазақ сөздіктерінің көш басында солардың тұрғанын атап айтамыз.

Сөздіктер жалпы жазу мәдениетінің дамуына, әлем халықтарының түсінісіп, араласуына, игі ықпал жасайтын жалпыға ортақ рухани қазына болып табылады.

Сөздіктердің ұлттық сипаты олардың бір халықтың (ұлттың, ұлыстың) тіл табиғатын ашуға арналуынан, сол тілдің қысқаша анықтама құралы, шағын энциклопедиясы болуынан көрінеді. Ал белгілі бір тілдің әр түрлі тарихи замандарда (кезеңде) жасаған сөздіктері болса,

олардың әрқайсысы сол кездегі актив сөздік қорды көрсететін төтенше дерек ретінде құнды тарихи ескерткіш есептеледі.

Ойтолқы

Қазақ елінің Ресей халқымен тағдырлас болуы XVIII ғасырдан бастау алатыны жұртшылыққа мәлім. Содан бергі аралықта әр қилы себептермен әр түрлі мамандық иелері екі ел, екі тіл арасын жақындастыруға атсалысып, сөздіктер құрастырумен айналысты.

Қазақ сөздерінің тізімі жасалып, алғашқы шағын сөздіктердің құрастырыла бастауы, жер жүзі халықтарының тіл үлгілерін жаппай жинастыру науқанымен тұспа-тұс келді.

“1773 жылы Санкт-Петербургтегі академиялық гимназияның инспекторы Гартвиг-Людвиг Христиан Бакмейстер өзінің “Түрлі тіл үлгілерін жинау жөнінде хабарландыру әрі өтініш” атты үндеу – хат анкетасын жариялады [4]. Бұл анкета дүние жүзі ғалымдарына, Ресей аймақтарының әкімшілік орталықтарына, саяхатшыларға, ғылыми экспедициялар басшыларына, оқу-ағарту, діни мекемелер өкілдеріне таратылды. Орынбор губерниялық кеңесінің аудармашысы Матвей Радионов, Омбыдағы дін қызметкері пастер Лютер, саяхатшы академик Фальк қазақ тілі материалдарын Бакмейстерге жеткізуге міндеттенген адамдар болатын. Бұл деректерді “Сравнительные словари всех языков и наречий” атты сөздік туралы жазған еңбегінде Ф. Адалунг келтірген. Сол кісілер арқылы Бакмейстерге келіп түскен алғашқы сөздік тәжірибелерінің бірінен саналатын, 1774 жылы Өскемен бекінісінде құрастырылған орысша-қазақша қолжазба сөздік “Скалон сөздігі” аталып кеткен.

“Брокгауз-Ефрон” энциклопедиясындағы дерек бойынша Антон Данилович Скалон (1735-1777) Өскемен бекінісінде генерал-поручик шенінде қызмет жасаған. Ол 3130 сөз бен сөз тіркестерінен, арагидік тұтас сөйлемдерден тұрған (бұл сөздікті қазақ оқырмандарына алғаш таныстырған – С. Исаев, 1967, Р. Сыздықова, 1980).

Қазақ тілін шын мәніндегі тілші-ғалым ретінде зерттеп, ғылыми сапалық дәрежесі жоғары сөздік құрастырған адам – неміс синологы Генрих Юлий Клапрот (1783-1835).

1725 жылы Ғылым Академиясы құрылған Ресейде бұдан кейінгі кезеңдерде сөздіктер үздіксіз шығып, дамып отырды...

М. Малбақовтың “Қазақ сөздіктері” (Алматы, 1995) атты зерттеуі – осы кезең сөздіктері туралы алғашқы ғылыми еңбек [4].

1917 жылғы төңкеріске дейінгі қазақ халқына қатысты сөздіктер негізінен қос тілді, аударма сөздіктер. Олар Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан, Орынбор, Верный т.б. қалаларда жарық көрген:

Сравнительные словари всех языков и наречий. СПб., 1787, 1789.

Алекторов А.Е. К мудрости ступенька. Азбука для учеников начальных русско-киргизских школ. Москва, 1891 (имеется краткий русско-казахский словарь).

Алекторов А.Е. Книжный листок.[рец. на:] Краткий русско-киргизский словарь. Оренбург. 1893. – Астраханский листок, 1893, №162.

Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. Казань, 1900. Типолитография Императорского Университета.

Алекторов А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. – 1904, Т. XX, вып. 1-6.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских с переводом на русский язык. СПб., 1869, т. I и 1876, т. II (значительное место отводится к казахскому языку).

Бунин И. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь (с приложением казахско-русского алфавита). Ташкент, 1883.

Бокин Т. Русско-киргизский словарь. Верный, 1913.

Воскресенский Н.А. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь. Ташкент, 1883.

Календарь для киргизов на 1897 год с приложением Адрес-Календаря Тургайской области на 1897 г. Оренбург, 1897 (имеется заметка о казахском языке).

Катанов И.Д. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся во втором томе “Образцов народной литературы, тюрских племен” собранных В. Радловым. СПб., 1888 (имеется объяснение некоторых собственных имен).

Катаринский В. Киргизско-русский словарь. Оренбург, 1897.

Киргизско-русский словарь. Изд. 2-е, Оренбург, 1903.

Киргизско-русский словарь. Оренбург, 1897.

Киргизско-русский словарь. Оренбург, 1899.

Краткий русско-киргизский словарь. Оренбург, 1893.

Краткий русско-киргизский словарь. Оренбург, 1898.

Краткий русско-киргизский словарь. Казань, 1911.

Кушербаев Ж. Краткий русско-киргизский дорожник со словарем / под редакцией А. Алекторова. Омск, 1906.

Машанов М.А. Русско-киргизский словарь. Оренбург, 1899.

Русско-киргизский словарь. Казань, 1910. Изд. 2-е, 1915.

Русско-киргизский словарь (на семиреченском киргизском языке). Вып. I. Верный, 1913.

Русско-киргизский словарь. Казань, 1916, Изд.2. Оренбург, 1899.

Словарь киргизско-русский. Оренбург, 1897 (В основу словаря положены “Материалы Ильминского”).

Словарь киргизско-русский. Оренбург, 1903.

Словарь русско-киргизский. Оренбург, 1899-1900.

Словарь русско-киргизский. Оренбург, 1894.

Старчевский А.В. Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словари (написанные русскими буквами) языков: тюркского, киргизского, татарского, сартовского, таджикского (бухарского), с грамматическими очерками. СПб., 1878.

Ячник. Первая книжка после азбуки для детей туземцев туркестанского края, с переводом слов на киргизский и сартовский языки. СПб., 1886.

Зерттеуші М. Малбақовтың «Қазақ сөздіктері» еңбегінде келтірілген бұл сөздіктердің қазақ анықтамалық басылымдарының тарихында алар орны ерекше.

Қазақ анықтамалық басылымдарының көшбасында тұруға тиісті “Айқап” (1995), “Дала уалаяты” (1992), “Қазақ” (1998) сияқты энциклопедиялық басылымдар бар.

“Дала уалаятының газеті” (1888-1902) әдебиет пен өнерге, аңыз бен жырға, тарихи шежірелерге байланысты орасан көп материалдар жариялады.

“Айқап” журналы (1911-1915) қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайы, тарихы, мәдениеті мен оқу-ағарту ісі, тілі мен әдебиеті жайлы келелі сөз қозғаған, шығармаларының денін ғылыми әрі көркем туынды түрінде жариялады.

1911-1915 жылдар аралығында 88 саны ғана жарық көрген “Айқаптың” бетінен көне жыр-дастандар мен ертегі, жұмбақтарды, қазақ халқының өмірі туралы деректі мақалаларды халықтың әдет-ғұрпын баяндайтын небір қызықты мағлұматтарды білуге болады.

“Қазақ” газеті – ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамының шынайы шежіресі, дәлірек айтқанда, 1913-1918 жылдар аралығындағы халқымыз бастан кешкен күрделі кезеңнің айнасы (газеттің 265 нөмірі түгелдей көшіріліп, кітап бетіне түсірілген). Бүгінгі оқырманға жинақтап, жеткізе алған кітап-газет жоғары бағалауға лайық.

Осы аталған “Айқап”, “Дала уалаятының газеті”, “Қазақ” газеттерінің материалдарын қазақ тіліне аударып, әрқайсысын жеке басылым ретінде жарыққа шығаруға үлес қосқан белгілі ғалым-библиограф Г. Сұхбанбердинаның еңбегі айрықша.

Ү. Сұхбанбердинаның “Қазақ халқының ата-мұралары” (1999) атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің де анықтамалық басылымдар тарихынан алатын өзіндік орны бар.

Басылымда Қазан төңкерісінен бұрынғы қазақ елінің әдебиетін, мәдениетін, тарихын, экономикасын, заң мәселелерін мазмұндайтын көрсеткіште 1870-1918 жылдар аралығында шығып тұрған “Айқап” журналы, “Түркістан

уалаятының газеті”, “Дала уалаятының газеті”, “Қазақстан”, “Алаш”, “Сарыарқа”, “Бірлік туы”, “Қазақ” газеттері қамтылған.

Қазақ халқының қоғамдық өмірінде, даму тарихында ерекше рөл атқарған “Қазақ газетін” қазақ халқының алғашқы ұлттық энциклопедиясы ретінде бағалауға болады.

Қорытынды

Халық жадында жатталып, сөз құдіреті арқылы саналарда жаңғырған қазақ анықтамалықтары қай кезде де халықпен бірге жасап, мәңгілік мұра ретінде бүгінгі күндерге жетті. Біз осы уақытқа дейін қазақ энциклопедиялық-анықтамалық басылымдарының тарихын тар шеңберде, кешегі кеңес одағы дәуірлеген тұстан іздестіріп келдік. Оның басты себебі сол кездегі идеологияға байланысты болғаны анық. Түп тамырымызды іздеу, халқымыздың тарихының ақиқаты жақтарын айту, әдебиетіміз бен мәдениетімізге байланысты ақтандақтарды жою – тәуелсіздігімізбен бірге келген құбылыс.

Әдебиеттер

- 1 Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды) 2 томдық /Құраст. М. Мағауин, М. Байділдаев. – Т.1. – Алматы: Қазақ ССР баспасөз жөніндегі Мемлекеттік Комитеті Бас редакциясы – РББ, 1991. – 384 б.
- 2 Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары: тарихи-филологиялық зерттеу. – Алматы: Рауан, 1995. – 238 б.
- 3 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі: (Диуани лұғат-ат түрік) 3 томдық шығармалар жинағы /Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Қ. Егеубай. – Т.1. – Алматы: Хант, 1997. – 590 б.
- 4 Малбаков М. Қазақ сөздіктері (Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ сөздіктері хақында). – Алматы: Ана тілі, 1995. – 112 б.

References

- 1 Ai, zaman-ai, zaman-ai... (Bes hasir zirlaidi) 2 tomdyh/hyrast.M.Magauin, M.Baidildaew. t.1. – Almaty:)Kazak SSR baspasos zonindegi Memlekettik Komiteti Bas redaksiasy – RBB. 1991. – 384 b.
- 2 Derbisaliew A.Kazaz dalasinin zuldizdary. – Almaty:Rauan,1995. – 238 b.
- 3 M.Qachsqari. Tyrik sozdigi:3 tomdyq schygarmalar jinagy/Qasaq tiline aydargan A.Egeybai.t.1.- Almaty: Hant, 1997. – 590.
- 4 Malbakow M.Kazak sozdikteri. – Almaty: Ana tili, 1995. – 112 b.